

Shiraz University
RICEST
ISC

ISSN: 2008-7926

Journal of

Legal Studies

Scientific

Vol. 18, Issue 2, Suumer 2026

JLS

Journal of Legal Studies

Journal Homepage: <https://jls.shirazu.ac.ir/>
doi: <https://10.22099/jls.2025.53421.5340>

Research Article

Ideology and Legitimate Legislation: Reassessing an Essential Relationship

Ayat Mulaee^{1*}, Davood Kazemi²

1. Associate Prof. Department of Law, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran
2. Ph.D. Student in Public Law Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran

Article history:

Received: 05-06-2025

Accepted: 09-08-2025

Abstract

Introduction

In modern societies, legislation can no longer be understood merely as a technical, procedural, or value-neutral enterprise. Law is not only an instrument for regulating social relations but also a reflection of the values, assumptions, and cultural beliefs of a given society. Consequently, law possesses semantic, ethical, and ideological dimensions. Contrary to the conventional view that conceives law as detached from ideology and grounded exclusively in objective rationality, this article argues that legislation devoid of an ideological foundation not only loses its normative legitimacy but also becomes a mechanism for reproducing hidden forms of domination and excluding marginalized social groups.

Please cite this article as:

Mulaee, A., Kazemi, D (2026). Ideology and Legitimate Legislation: Reassessing an Essential Relationship. *Journal of Legal Studies*, 18(2), 341-378. doi: <https://10.22099/jls.2025.53421.5340>.

* Corresponding author:

E-mail address: amulaee@tabrizu.ac.ir

Within this framework, ideology is not understood as a rigid system of dogmatic beliefs or political prejudices. Rather, it constitutes a normative framework through which society is interpreted, competing social interests are identified, and normative solutions are formulated. Drawing upon the theoretical contributions of scholars such as Louis Althusser, Pierre Bourdieu, and Jürgen Habermas, this study highlights the role of ideology in articulating social interests and facilitating democratic public deliberation. Accordingly, the central research question asks: How can ideology establish a meaningful, legitimate, and critically examinable relationship between diverse social interests and general legal norms, thereby providing the normative foundation for democratic and equitable legislation? Put differently, the article seeks to develop a model in which legislation is conceived not as the production of technical legal rules but as a participatory and ethical process embedded within an open and deliberative ideological framework.

Methods

This study adopts an analytical-critical approach to reconceptualize the legislative process beyond conventional legal doctrine through the lens of critical sociology and theories of power. Its conceptual framework draws upon the works of Jürgen Habermas (public deliberation), Pierre Bourdieu (the juridical field and symbolic violence), Louis Althusser (ideology as a mechanism for reproducing the social order), Antonio Gramsci (cultural hegemony), Christoph Möllers (the self-immunity of law), Nancy Fraser (recognition-based justice), and Michel Foucault (power/knowledge). The analysis employs key theoretical concepts—including *ideological translation*, the *right to justification*, *symbolic violence*, *hegemonic translation*, and *structural silence*—to demonstrate that legislative processes are, in practice, manifestations of ideological contestation rather than merely products of formal legal rationality. Through a systematic analysis of theoretical literature, illustrative examples, and core conceptual propositions, the article presents a coherent account of the active role of ideology in constructing a legitimate, inclusive, and adaptable legal order.

Findings

The primary finding of this study is that law is inherently ideological rather than ideologically neutral. Law is not simply a body of impartial rules designed to maintain social order; rather, it represents the translation of particular interests, narratives, and perspectives into universal legal concepts. Fundamental legal notions such as justice, order, security, equality, and the common good are transformed into legal language through ideological processes.

From Bourdieu's perspective, law functions as a symbolic language through which the prevailing social order is institutionalized and reproduced. Likewise, Althusser conceptualizes law as part of the state's ideological apparatuses that legitimize and reproduce relations of domination. The article further argues that claims of legal neutrality frequently conceal conservative ideological assumptions. This tendency is particularly evident in societies characterized by entrenched gender, class, and ethnic inequalities, where the absence of an explicit and critically examined ideological framework results in the structural exclusion of marginalized experiences and perspectives.

In this context, Rainer Forst's theory of the *right to justification* assumes particular significance. Law can be regarded as legitimate only when its normative foundations can be publicly justified through conditions of equal and inclusive deliberation—a requirement that cannot be fulfilled without a participatory ideological framework. The study also warns that within neoliberal governance, justice is frequently reduced to considerations of efficiency, accountability, and managerial performance. Such a development contributes to the technocratization of law while marginalizing its ethical, cultural, and social dimensions. Consequently, the experiences and claims of disadvantaged groups—including women, ethnic minorities, and lower socio-economic classes—can become part of legal discourse only when legal language is informed by an open, ethically grounded, and critically contestable ideological framework.

Conclusion

This article concludes that legitimate and democratic legislation is possible only when it is grounded in a transparent, participatory, and rational ideological framework. The ideal model of legislation is one in which ideological assumptions are explicit and open to critical scrutiny, meaningful public participation is institutionalized throughout the legislative process, and the legal order remains continuously subject to reflection, revision, and reform. Accordingly, legislation without ideology is either normatively empty or inevitably becomes an instrument for reproducing concealed structures of domination.

Keywords: Ideology, Social Justice, Deliberative Democracy, Legislation, Legitimacy, Legal Order, Critical Legal Theory.

ایدئولوژی و قانون گذاری مشروع: بازخوانی یک رابطه ضروری آیت مولایی^۱، داوود کاظمی^۲

۱. دانشیار گروه حقوق، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران
۲. دانشجوی دکتری حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸

چکیده

قانون گذاری در جوامع مدرن، فراتر از یک فرآیند فنی و بی طرف، تجلی درک جمعی از عدالت، نظم و خیر عمومی است. قانون، به عنوان ابزار تنظیم روابط اجتماعی، همواره بازتابی از ارزش ها، منافع و چارچوب های معنایی مسلط در هر جامعه به شمار می رود. در این میان، ایدئولوژی نه تنها عامل مزاحم یا تهدیدآمیزی برای عقلانیت حقوقی نیست، بلکه عنصری ساختاری و اجتناب ناپذیر در سامان بخشی به اهداف تقنینی، ترجمه منافع متعارض به قواعد عمومی و ایجاد مشروعیت برای نظم حقوقی محسوب می شود. در برابر دیدگاه سنتی پوزیتیویستی که ایدئولوژی را مانعی بر سر راه بی طرفی حقوق می داند، این مقاله با طرح این پرسش که نسبت واقعی میان ایدئولوژی و قانون گذاری چیست، به واکاوی این رابطه می پردازد. فرضیه اصلی پژوهش آن است که ایدئولوژی نه تنها عنصری حذف ناشدنی، بلکه پیش شرطی ضروری برای مشروعیت بخشی به نظام قانون گذاری در جوامع دموکراتیک است. حذف ظاهری

استناد به این مقاله:

مولایی، آیت و کاظمی، داوود (۱۴۰۵). ایدئولوژی و قانون گذاری مشروع: بازخوانی یک رابطه ضروری. *مجله مطالعات حقوقی*. ۱۸. (۲). ۳۴۱-۳۷۸.

E-mail address: amulaee@tabrizu.ac.ir

* نویسنده مسئول:

ایدئولوژی، نه به بی‌طرفی، بلکه به حاکمیت ایدئولوژی‌های پنهان، نقدناپذیر و غیر دموکراتیک منجر خواهد شد. یافته‌های این مقاله (که مبتنی بر روش تحلیل مفهومی - انتقادی است) نشان می‌دهد ایدئولوژی با ایفای نقش در ساده‌سازی جهان اجتماعی، میانجی‌گری در تعارض منافع و تولید معنا و مشروعیت، شرط امکان قانون‌گذاری دموکراتیک است. بر این اساس، مقاله الگویی هنجاری از قانون‌گذاری ایدئولوژیک - انتقادی ارائه می‌دهد که بر اصولی چون شفافیت ارزشی، شمول گفتمانی و بازاندیشی هنجاری استوار است و ایدئولوژی را به مثابه ابزاری برای تعمیق گفت‌وگوی دموکراتیک و بازسازی مستمر نظم حقوقی بازشناسی می‌کند.

واژگان کلیدی: ایدئولوژی، عدالت اجتماعی، دموکراسی شورایی، قانون‌گذاری، مشروعیت، نظم حقوقی، نظریه انتقادی حقوق.

سرآغاز

یکی از بنیادهای اندیشه حقوقی مدرن، آرمان حاکمیت قانون است؛ ایده‌ای که در آن، قانون به عنوان مجموعه‌ای از قواعد عام، عینی و بی طرف، جانشین اراده‌های شخصی و خودسرانه می‌شود. این آرمان که در بستر روشنگری و پوزیتیویسم حقوقی شکل گرفته، قانون گذاری را فرآیندی صرفاً فنی و عقلانی می‌انگارد؛ فرآیندی که گویا با استناد به منطق بی طرفانه، نظم و پیش‌بینی پذیری را در جامعه مستقر می‌سازد (Habermas, 1996: 121). در برابر این تلقی، ایدئولوژی اغلب به مثابه نیرویی جزمی، جانب‌دارانه و غیرعقلانی معرفی می‌شود که تهدیدی علیه بی طرفی حقوقی و مانعی برای مشروعیت قواعد الزام‌آور تلقی می‌شود (Brown, 2015: 132). چنین تقابلی، هم از نظر مفهومی و هم از نظر کارکردی، محل تأمل است. پژوهش حاضر این دوگانه رایج و به ظاهر بدیهی میان حقوق عقلانی و ایدئولوژی را به چالش می‌کشد و بر آن است که نشان دهد این تقابل، خود نوعی پیش فرض ایدئولوژیک است؛ زیرا کارکردهای بنیادین و اجتناب‌ناپذیر ایدئولوژی را در بطن قانون گذاری نادیده می‌گیرد (Kennedy, 1976: 1705). درواقع، ایدئولوژی نه تنها مانعی برای قانون گذاری مشروع نیست، بلکه پیش شرط مفهومی و ساختاری آن است. تنها در پرتو یک چارچوب ایدئولوژیک است که می‌توان نظامی حقوقی پدید آورد که برای کنشگران اجتماعی، معنادار، قابل دفاع و واجد مقبولیت عمومی باشد (Forst, 2007: 112). در این مقاله، ایدئولوژی نه به معنای تقلیل گرایانه و سیاسی رایج آن، بلکه به مثابه دستگاهی مفهومی و هنجاری در نظر گرفته می‌شود که امکان تفسیر، طبقه بندی و بازنمایی پدیده‌های اجتماعی در قالب قواعد حقوقی را فراهم می‌سازد (Cabanis, 1798: 515; Althusser, 1971: 127). از این منظر، ایدئولوژی پیش از آن که ابزار سلطه باشد، سازوکاری برای معنا سازی، بازسازی نظم اجتماعی و ترجمه منافع متکثر به زبان عمومی و هنجاری قانون است (Santos, 2002: 436). چنین ترجمه ایدئولوژیکی شرط امکان قانون گذاری دموکراتیک است؛

زیرا در غیاب آن، قانون فاقد ظرفیت بازنمایی، توجیه‌پذیری و الزام‌آوری خواهد بود (Ost, 1999: 223).

اهمیت این بحث در شرایط معاصر که با بحران‌های مشروعیت، تعارض منافع و تکثر فرهنگی روبه‌روست، دوچندان می‌شود. در چنین بستری، اتکای صرف به اسطوره قانون بی‌طرف، زمینه را برای استتار ایدئولوژی‌های پنهان و تکنوکراتیک فراهم می‌سازد و به حذف گفت‌وگوی عمومی و تضعیف بنیان دموکراتیک قانون‌گذاری منتهی می‌شود (Möllers, 2008: 61; Foucault, 1975: 219). حتی در قوانینی که مدعی خنثی بودنند، ارزش‌هایی چون رقابت، فردگرایی یا امنیت، به‌گونه‌ای طبیعی سازی می‌شوند که رنگ ایدئولوژیک آن‌ها پنهان می‌ماند (Brown, 2015: 132).

پرسش اصلی پژوهش این است که اگر قانون‌گذاری بدون ایدئولوژی ممکن نیست، کدام نوع ایدئولوژی می‌تواند مشروعیت آفرین باشد؟ فرضیه پژوهش بر آن است که تنها ایدئولوژی‌هایی می‌توانند در نظام تقنینی دموکراتیک مشروعیت ایجاد کنند که شفاف، عقلانی، مشارکت‌پذیر، نقدپذیر و باز اندیش باشند. در چنین رویکردی، مشروعیت حقوقی نه از سازوکارهای صوری، بلکه از همبستگی ارزشمند میان کنشگران اجتماعی نشئت می‌گیرد (Habermas, 1996: 110). در این معنا، ایدئولوژی‌های باز نه تنها امکان گفت‌وگوی عمومی را فراهم می‌کنند، بلکه قانون را به ابزاری برای اصلاح مستمر نظم اجتماعی بدل می‌سازند (Delmas-Marty, 2004: 58). این پژوهش، با بهره‌گیری از روش تحلیل مفهومی - انتقادی و تکیه بر آثار نظری اندیشمندانی چون هابرماس، آلتوسر، بوردیو، فوکو، فورست و مولرس، در پی آن است تا الگویی تحلیلی از قانون‌گذاری ایدئولوژیک ارائه دهد؛ الگویی که نه تنها نافی بی‌طرفی ظاهری قانون است، بلکه نشان می‌دهد چگونه ایدئولوژی، به مثابه سازوکاری معنا ساز، در تولید، تفسیر و پذیرش قواعد حقوقی مشارکت می‌کند. در همین چارچوب نظری، ایدئولوژی در این پژوهش به عنوان چارچوبی مفهومی تعریف می‌شود که با ساده‌سازی واقعیت اجتماعی و ترجمه منافع، امکان مشروعیت بخشی به

نظم حقوقی را فراهم می سازد. این تعریف، هم زمان به سه وجه اصلی ایدئولوژی توجه دارد: وجه تفسیری آن به عنوان ابزاری برای ساخت معنا و جهت دهی شناختی (Geertz, 1973: 220)، وجه مشروعیت بخش آن در تثبیت نظم اجتماعی (McClosky, 1964: 362) و وجه قدرتمندانه آن در قالب سلطه نمادین یا مانع تفکر انتقادی (Sartori, 1969: 402). این تعریف، به عنوان سنتزی از دیدگاه های متنوع پیشین، مبنای تحلیلی پژوهش حاضر در بررسی نسبت ایدئولوژی و قانون گذاری قرار خواهد گرفت.

۱. تبارشناسی مفهوم ایدئولوژی در اندیشه اجتماعی و حقوقی

۱-۱. خاستگاه مفهومی ایدئولوژی: از فلسفه حسی تا انقلاب فکری

اصطلاح ایدئولوژی برای نخستین بار در سال ۱۷۹۶، در انستیتوی ملی فرانسه و با هدف معرفی یک علم نوین به کار رفت. این علم قرار بود ایده ها و احساسات انسانی را بر پایه مشاهده و تجربه بررسی کند (Destutt de Tracy, 1992: 35). برخلاف سنت های رایج در فلسفه انتزاعی و متافیزیک، این رویکرد تازه تلاش داشت تفکر فلسفی را با تکیه بر روش های علمی و حسی بازسازی کند (Kennedy, 1978: 45). در این چارچوب، ایدئولوژی نه به معنای تفسیر روان شناسانه ذهن، بلکه به منزله مطالعه نحوه شکل گیری ایده ها، ارتباط بین آن ها و نقششان در رفتار انسان تعریف شد (Destutt, 1815: 45). هدف اصلی این پروژه، جایگزینی تبیین های متافیزیکی با روش های تجربی بود؛ رویکردی که تحت تأثیر اندیشه های بیکن، لاک و نیوتن شکل گرفت. در اینجا، به جای پرسش از چیستی حقیقت، این پرسش مطرح می شد که ایده ها چگونه به وجود می آیند و چگونه شناخت را شکل می دهند؟ (Leterrier, 1995: 96). ظهور ایدئولوژی به عنوان دانشی نوین، هم زمان با تحولات عمیق انقلاب فرانسه و اصلاحات گسترده در نظام آموزش شکل گرفت. تأسیس مدارس مرکزی در برابر نهادهای سنتی دانشگاهی، بستری برای شکل گیری نظام آموزشی تازه ای فراهم کرد که

در آن تجربه‌گرایی و تحلیل زبان، جایگزین تفکر انتزاعی و مبتنی بر اقتدار سستی شدند (Tracy, 1801: 74-75). در این فضا، فلسفه‌ای مطرح شد که به جای بازتولید سنت‌های ذهن‌گرایانه و دینی، بر مشاهده، تحلیل اجتماعی و زبان‌شناختی تکیه داشت (Kennedy, 1979: 354). ایدئولوژی نه تنها دانشی معرفتی، بلکه ابزاری برای دگرگونی سیاسی و آموزشی بود. این رویکرد، در تقابل با ایدئالیسم ذهن‌گرا و باورهای دینی، تلاش می‌کرد ادراک جهان را بر پایه تجربه، حرکت و لمس بازتعریف کند و زبان را به مثابه ابزار سازمان دهنده شناخت اجتماعی به کار گیرد (Tracy, 1804: 290-301).

با گذر از مرحله آموزشی و علمی، مفهوم ایدئولوژی خیلی زود وارد منازعات سیاسی شد. ناپلئون بناپارت این واژه را برای تحقیر روشنفکران منتقد خود به کار برد و آن را معادل ذهن‌گرایی بی‌فایده دانست (Marx, 1867/1976: 176). در ادامه، متفکرانی چون مارکس، تحلیل‌های عمیق‌تری ارائه کردند و ایدئولوژی را شکلی از آگاهی کاذب معرفی کردند که در خدمت حفظ نظم طبقاتی موجود قرار دارد (Marx, 1852: 15). بدین ترتیب، مفهومی که در ابتدا حامل پروژه‌ای روشنگرانه بود، به تدریج معنایی منفی و انتقادی یافت.

در قرن بیست و بیست‌ویک، با گسترش کاربرد واژه ایدئولوژی، تنوعی از تعاریف متضاد نیز پدید آمد. پرسش «ایدئولوژی چیست؟» به یکی از چالش‌های اصلی نظریه‌پردازی در علوم اجتماعی، حقوق و فلسفه بدل شد. برخی آن را نظامی منسجم از عقاید عقلانی دانسته‌اند (Bennett, 1977: 466)، در حالی که دیگران بر عناصر جزم‌اندیشی، عاطفه‌گرایی و ساده‌سازی واقعیت در آن تأکید کرده‌اند (Eagleton, 1991: 957). گاهی ایدئولوژی بازتاب گفتمان‌های مسلط است و گاهی ابزار اعتراض نیروهای انقلابی (Eagleton, 1991: 958). این تنوع مفهومی، ابهامی نظری ایجاد کرده که تحلیل آن را دشوار ساخته است. با این حال، می‌توان چهار رویکرد اصلی در تعریف ایدئولوژی شناسایی کرد:

- نخست؛ دیدگاهی که آن را چارچوبی از عقاید و نگرش ها برای تفسیر جهان اجتماعی می داند (Adorno et al., 1950: 2; Loewenstein, 1953: 52).
 - دوم؛ رویکردی که نقش ایدئولوژی را در مشروعیت بخشی به نظم اجتماعی و تثبیت قدرت برجسته می سازد (McClosky, 1964: 362).
 - سوم؛ تحلیل های فرهنگی که ایدئولوژی را مجموعه ای از نمادها و اسطوره ها برای بسیج جمعی می دانند (Geertz, 1973: 220).
 - و چهارم؛ دیدگاه هایی انتقادی که آن را مانعی در برابر تفکر آزاد و مستقل ارزیابی می کنند (Sartori, 1969: 402).
- پیامد این تنوع، شکل گیری مفهومی انعطاف پذیر اما مبهم از ایدئولوژی بوده است. در این وضعیت، پژوهش ها به جای تلاش برای دستیابی به یک تعریف واحد، رویکردهای تحلیلی متفاوتی را برای روشن سازی این مفهوم پیشنهاد داده اند. از جمله:
- رویکرد عملیاتی سازی^۱: تعریف ایدئولوژی بر اساس متغیرهای تجربی قابل سنجش.
 - تحلیل واژگانی در بستر تاریخی - نهادی^۲: تمرکز بر کاربردهای واژه در زمان ها و زمینه های گوناگون.
 - تاریخ مفهومی^۳: مطالعه روند تحول معنای ایدئولوژی از روشنگری تا امروز.
 - تحلیل علی^۴: تمرکز بر عوامل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شکل گیری ایدئولوژی.
 - رویکرد گفتمانی - چندصدایی^۵: پذیرش تنوع و بررسی آن در بافت های متفاوت.
- هر یک از این رویکردها سهمی در درک پیچیدگی ایدئولوژی دارند، اما به تنهایی قادر به تبیین همه جانبه آن نیستند؛ بنابراین، پژوهش حاضر با تأکید بر ضرورت ترکیب

-
1. Operationalization
 2. Lexical-Historical Approach
 3. Conceptual History
 4. Causal Approach
 5. Pluralistic/Discursive Approach

این رویکردها و تمرکز بر کارکردهای اجتماعی و حقوقی ایدئولوژی، تعریف تحلیلی زیر را به عنوان مبنای نظری خود برمی‌گزیند: ایدئولوژی چارچوبی مفهومی است که با ساده‌سازی واقعیت اجتماعی، معنا بخشی به تجربه‌ها و ترجمه منافع به زبان عمومی، امکان مشروعیت بخشی به نظم حقوقی را فراهم می‌سازد. این تعریف هم‌زمان به سه بعد توجه دارد: بعد شناختی و تفسیری (Geertz, 1973: 220)، بعد مشروعیت بخش در نظم اجتماعی (McClosky, 1964: 362) و بعد انتقادی در قالب سلطه نمادین یا ممانعت از اندیشه آزاد (Sartori, 1969: 402).

۲. پارادایم مسلط و نقد آن: اسطوره حقوق عاری از ایدئولوژی

برای تبیین استدلال اصلی مقاله، لازم است ابتدا دیدگاهی را که این پژوهش درصدد نقد آن است، به دقت صورت‌بندی کنیم. این دیدگاه که می‌توان آن را «پارادایم مسلط» در تفکر حقوقی مدرن نامید، بر آرمان نظامی علمی، بی‌طرف و فارغ از ارزش‌های ایدئولوژیک استوار است. این بخش، ضمن تشریح مبانی این پارادایم، تلاش می‌کند نشان دهد که این آرمان، نه تنها دست نیافتنی، بلکه خود حامل شکل خاصی از ایدئولوژی پنهان است. از این منظر، نقد آن صرفاً به معنای نفی بی‌طرفی حقوقی نیست، بلکه ناظر به آشکارسازی نقش پنهان ایدئولوژی در تولید حقیقت، مشروعیت و سلطه در نظام حقوقی است؛ سه وجهی که در تعریف تحلیلی ایدئولوژی در فصل اول به عنوان شاکله مفهومی پژوهش معرفی شده‌اند.

۱-۲. آرمان پوزیتیویستی: حقوق به مثابه یک نظام فنی و خودبسته

یکی از پایه‌های تفکر حقوقی مدرن، ایده جدایی حقوق از ارزش‌ها و سیاست است؛ ایده‌ای که در سنت پوزیتیویسم حقوقی به طور نظام‌مند صورت‌بندی شد. در این دیدگاه، قانون نه بازتابی از جهان ارزشی یا ساختارهای قدرت، بلکه مجموعه‌ای از

قواعد معتبر و منسجم تلقی می‌شود که مشروعیت آن صرفاً از منشأ رسمی (مانند تصویب توسط مرجع صالح) و نه از محتوای اخلاقی یا ایدئولوژیک آن ناشی می‌شود (Hart, 1961: 185). بر اساس این مبنا، حقوق به‌منزله نظامی بسته و خودبسنده ترسیم می‌شود که قواعد شناسایی، تغییر و تفسیر را از درون خود استخراج می‌کند.

در این تلقی، قانون‌گذار آرمانی همچون مهندسی اجتماعی تصویر می‌شود که با بهره‌گیری از ابزارهای فنی و عقلانی، وظیفه‌اش نه بیان ارزش‌ها یا منافع، بلکه حل کارآمد مسائل اجتماعی بر اساس ضوابط بی‌طرفانه است. ورود ایدئولوژی به این فرآیند، به‌منزله آلودگی عقلانیت حقوقی به تعصب سیاسی تلقی شده و به‌عنوان عاملی برای بروز بی‌ثباتی، هرج‌ومرج و تضعیف حاکمیت قانون در نظر گرفته می‌شود. این نگاه تکنوکراتیک، با تأکید بر خنثی بودن حقوق، در پی طرد مؤلفه‌های ارزشی و سیاسی از فرآیند قانون‌گذاری است؛ اما درست در همین جاست که باید به تأمل پرداخت: اگر حقوق صرفاً مجموعه‌ای از قواعد شکلی و رویه‌ای باشد، پس چرا در زمینه‌های گوناگون، مفاهیم حقوقی در جهت‌گیری‌های ارزشی خاصی تجلی می‌یابند؟ انتخاب میان دو قاعده حقوقی بدیل، تعیین مصادیق عدالت، اولویت‌بخشی به ارزش‌هایی چون آزادی یا برابری و حتی شیوه تعریف مفاهیمی مانند مالکیت یا نظم عمومی، همگی به‌نوعی ترجمه ارزش‌ها و منافع در قالب زبان حقوقی هستند. این بدان معناست که حقوق، فارغ از آنچه ادعا می‌کند، همواره واجد پیش‌فرض‌های مفهومی، ارزش محور و درنتیجه ایدئولوژیک است.

این سرشت ایدئولوژیک، در عالی‌ترین سطوح نظام حقوقی، یعنی در خود دکترین اساسی گرای^۱ به‌وضوح قابل مشاهده است. بر این اساس، اساسی گرایی نه یک دکترین حقوقی خنثی، بلکه یک ایدئولوژی جامع حکمرانی است که نقش واسطه‌ای مهم در تنظیم تعامل میان اراده عمومی (قدرت مؤسس) و حقوق اساسی ایفا می‌کند.

این ایدئولوژی در اصل، نمایانگر تلاشی برای ایجاد تعادل میان خواست اکثریت در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و حفاظت از حقوق بنیادین فردی است؛ تعادلی که خود برآمده از یک انتخاب ارزشی و هنجاری است (دبیر نیا، شجاعی و مؤمن، ۱۴۰۴: ۲۰۶). نادیده گرفتن این بعد، نه به حذف ایدئولوژی، بلکه به طبیعی سازی آن می‌انجامد. هنگامی که حقوق، بدون شفافیت ارزشی، خود را بی‌طرف می‌نامد، درواقع ساختارهای قدرت و معنا را در لفافه‌ای از عقلانیت فنی پنهان می‌سازد. به همین دلیل، نقد پارادایم پوزیتیویستی صرفاً یک نقد معرفتی نیست، بلکه تلاشی است برای بازشناسی نقش ایدئولوژی‌های پنهان در تولید نظم حقوقی، امری که در بخش‌های بعدی به‌طور نظام‌مند مورد واکاوی قرار خواهد گرفت.

۲-۲. واسازی انتقادی: آشکارسازی سرشت ایدئولوژیک حقوق

نظریه‌های انتقادی حقوق که از دهه‌های ۱۹۷۰ به بعد ظهور کردند، این ادعای بی‌طرفی را به‌طور ریشه‌ای به چالش کشیدند. این نظریات استدلال می‌کنند که همین تلاش برای ارائه تصویری فنی و غیرسیاسی از حقوق، خود یک حرکت ایدئولوژیک است که کارکردهای سیاسی قانون را پنهان می‌کند. این نقد را می‌توان در چند محور اصلی صورت‌بندی کرد:

۲-۲-۱. زبان حقوقی به مثابه ابزار ایدئولوژیک: خشونت نمادین

زبان، هرگز یک رسانه شفاف و خنثی برای انتقال معنا نیست. زبان تخصصی حقوق، با تمام ظاهر فنی و بی‌طرفانه‌اش، عمیقاً سیاسی و حامل پیش‌فرض‌های ایدئولوژیک است. مفاهیمی چون شخص حقوقی، مالکیت، نظم عمومی یا مصلحت عامه، مفاهیمی طبیعی و جهان‌شمول نیستند، بلکه برساخته‌هایی تاریخی و فرهنگی‌اند که در بستر منازعات اجتماعی و سیاسی شکل گرفته‌اند. این مفاهیم با طبیعی سازی یک دیدگاه خاص از جهان (مثلاً دیدگاه فردگرایانه و بازار محور)، آن را بدیهی و غیرقابل پرسش

جلوه می‌دهند. این همان فرآیندی است که پیر بوردیو از آن با عنوان خشونت نمادین یاد می‌کند؛ یعنی تحمیل یک تعریف خاص از جهان به عنوان تنها تعریف مشروع، به گونه‌ای که حتی گروه‌های تحت سلطه نیز آن را به عنوان عقل سلیم بپذیرند. بدین ترتیب، قانون از طریق زبان، نظم خاصی از واقعیت اجتماعی را طبیعی جلوه می‌دهد، درحالی که سرشت سیاسی و دلبخواهی آن را پنهان می‌سازد (Bourdieu, 1987: 843).

۲-۲-۲. حقوق به مثابه رژیم گفتمانی حقیقت

با الهام از تحلیل‌های قدرت و دانش میشل فوکو، می‌توان نظام حقوقی را یک رژیم گفتمانی دانست که تعیین می‌کند چه چیزی می‌تواند به عنوان یک ادعای حقوقی معتبر مطرح شود و چه چیزی فاقد اعتبار است. قانون، با ایجاد دسته‌بندی‌ها، تعاریف و رویه‌های مشخص، مرزهای حقیقت حقوقی را مشخص می‌کند. این نظام، با اعطای مرجعیت به برخی سخنگویان (قضات، وکلا، قانون‌گذاران) و بی‌اعتبار کردن دیگران، به طور فعال در تولید و کنترل حقیقت مشارکت می‌کند؛ بنابراین، قانون صرفاً بازتاب‌دهنده واقعیت نیست، بلکه با ایجاد رژیم‌های حقیقت، مشخص می‌کند که کدام روایت‌ها از عدالت و بی‌عدالتی مشروع و کدام نامشروع تلقی شوند (Foucault, 1975: 219). ادعای بی‌طرفی، درواقع تلاشی برای پنهان کردن این سازوکارهای طرد و حذف است که در ذات هر نظام گفتمانی نهفته است.

۲-۲-۳. سرشت سیاسی و انتخاب گرایانه حقوق

هر قاعده حقوقی، حتی انتزاعی‌ترین آن‌ها، محصول یک انتخاب میان گزینه‌های مختلف است و هر انتخابی، مستلزم ترجیح یک مجموعه از ارزش‌ها بر مجموعه‌ای دیگر است. به عنوان مثال، در حقوق خصوصی، انتخاب میان یک قاعده مبتنی بر مسئولیت مطلق و یک قاعده مبتنی بر تقصیر، صرفاً یک انتخاب فنی نیست، بلکه یک تصمیم سیاسی و ایدئولوژیک درباره نحوه توزیع ریسک و هزینه‌ها در جامعه است. قانونی که بر آزادی

قراردادها تأکید می‌کند، به‌طور ضمنی ارزش آزادی فردی را بر ارزش برابری اجتماعی و حمایت از طرف ضعیف‌تر ترجیح داده است. این انتخاب‌ها که در تمام سطوح نظام حقوقی، از قانون‌گذاری تا تفسیر قضایی، حضور دارند، سرشت ذاتی و اجتناب‌ناپذیر سیاسی حقوق را آشکار می‌سازند (Kennedy, 1976: 1710).

۲-۲-۴. ایدئولوژی پنهان در عصر حاضر: نمونه نئولیبرالیسم

در عصر حاضر، یکی از قوی‌ترین نمونه‌های ایدئولوژی‌ای که خود را در لباس عقلانیت فنی پنهان می‌کند، نئولیبرالیسم است. این ایدئولوژی با تقلیل تمام روابط انسانی به منطق بازار، رقابت و کارایی، مسائل پیچیده اجتماعی مانند فقر، نابرابری یا تخریب محیط‌زیست را به مسائل مدیریتی و فنی فرو می‌کاهد. در این گفتمان، عدالت به کارایی اقتصادی، شهروندی به کارآفرینی فردی و خیر عمومی به رشد اقتصادی تقلیل می‌یابد. این جابجایی زبانی، به‌طور مؤثری امکان بحث بنیادین درباره علل ساختاری نابرابری را از بین می‌برد و با سیاست‌زدایی از این حوزه‌ها، راه را برای اجرای سیاست‌هایی هموار می‌کند که منافع گروه‌های خاصی را تأمین می‌کنند. بدین ترتیب، تلاش برای حذف ایدئولوژی از قانون، در عمل به حاکمیت بلامنازع ایدئولوژی نئولیبرال منجر شده است که چون خود را فنی و طبیعی معرفی می‌کند، از دسترس نقد دموکراتیک خارج می‌شود (Brown, 2015: 132). در این بخش می‌توان گفت که آرمان حقوق عاری از ایدئولوژی، یک اسطوره است. این اسطوره نه تنها دست‌نیافتنی است، بلکه خود به‌مثابه یک ایدئولوژی قدرتمند عمل می‌کند که با پنهان کردن سرشت سیاسی قانون، به تثبیت نظم موجود و حذف امکان نقد ریشه‌ای کمک می‌کند؛ بنابراین، پرسش درست، نه چگونگی حذف ایدئولوژی، بلکه چگونگی مواجهه آگاهانه، شفاف و دموکراتیک با حضور اجتناب‌ناپذیر آن در عرصه قانون‌گذاری است. این امر مستلزم شناخت دقیق کارکردهای ساختاری ایدئولوژی است که در بخش بعدی به آن پرداخته خواهد شد.

۳. کارکردهای ساختاری و اجتناب ناپذیر ایدئولوژی در فرآیند قانون گذاری

پس از واسازی اسطوره حقوق عاری از ایدئولوژی در بخش پیشین، اکنون استدلال به مرحله ای تعیین کننده می رسد. اگر بپذیریم که قانون گذاری بدون چارچوب های ارزشی و مفهومی ناممکن است، گام بعدی آن است که کارکردهای دقیق و ضروری این چارچوب ها را در فرآیند تقنین شناسایی و تحلیل کنیم. این بخش که هسته اصلی استدلال مقاله را تشکیل می دهد، نشان می دهد که ایدئولوژی نقشی منفعل یا صرفاً بازتاب دهنده ندارد، بلکه به طور فعال و به مثابه یک سازوکار ساختاری، در حل معضلات بنیادینی که هر نظام حقوقی با آن مواجه است، مشارکت می کند. این معضلات عبارت اند از: مدیریت پیچیدگی جهان اجتماعی، میانجی گری در تعارض منافع و تولید مشروعیت و معنا. بر این اساس، کارکردهای ایدئولوژی را می توان در سه حوزه اصلی و درهم تنیده دسته بندی کرد: کارکرد شناختی - سازمان دهنده، کارکرد سیاسی - ترجمه ای و کارکرد گفتمانی - مشروعیت بخش.

۳-۱. کارکرد شناختی: سامان دهی به پیچیدگی و ساخت واقعیت حقوقی

نخستین و بنیادی ترین چالشی که هر نظام حقوقی با آن روبروست، پیچیدگی بی کران جهان اجتماعی است. واقعیت اجتماعی، پدیده ای سیال، چندوجهی و سرشار از جزئیات بی شمار است. نظام حقوقی برای آنکه بتواند کارآمد و عملیاتی باشد، نمی تواند با این پیچیدگی بی نهایت سروکار داشته باشد؛ بنابراین، قانون ناگزیر است جهان را ساده کند و از طریق انتزاع مفهومی، آن را به دسته های قابل مدیریت تقلیل دهد. این فرآیند که در نظریه نظام ها از آن به عنوان کاهش پیچیدگی^۱ یاد می شود، یک نیاز کارکردی برای بقا و عملکرد هر نظام اجتماعی است (Luhmann, 1993: 94).

حقوقی این کار را از طریق ایجاد یک رمزگان دوتایی^۱ یعنی تقسیم تمام کنش‌ها و وقایع به دو دسته قانونی/ غیرقانونی (مشروع/ نامشروع) انجام می‌دهد و جزئیات دیگر را به عنوان اطلاعات نامرتبط، نادیده می‌گیرد.

پرسش کلیدی این است: این فرآیند ساده‌سازی و انتخاب، بر چه اساسی صورت می‌گیرد؟ پاسخ این است که ایدئولوژی، الگوهای شناختی و چارچوب‌های تفسیری لازم برای این سامان‌دهی را فراهم می‌کند. این ایدئولوژی است که تعیین می‌کند کدام جنبه‌های واقعیت مهم و مرتبط با حقوق هستند و کدام یک باید نادیده گرفته شوند. به عبارت دیگر، ایدئولوژی به مثابه فیلتری عمل می‌کند که از طریق آن، واقعیت خام اجتماعی به واقعیت حقوقی تبدیل می‌شود. این فرآیند هرگز بی‌طرف نیست. برای مثال، حقوق قراردادهای کلاسیک که عمیقاً تحت تأثیر ایدئولوژی لیبرالیسم اقتصادی و فردگرایی شکل گرفته، پیچیدگی روابط قدرت میان طرفین یک قرارداد (مانند رابطه نابرابر یک کارگر منفرد با یک شرکت بزرگ) را نادیده می‌گیرد و آن‌ها را به عنوان دو فرد برابر و آزاد که با اراده خود وارد معامله شده‌اند، صورت‌بندی می‌کند. این ساده‌سازی که برای کارکرد حقوق قراردادهای ضروری است، در عین حال یک واقعیت حقوقی خاص را می‌سازد که در آن، نابرابری‌های ساختاری و اقتصادی نامرئی می‌شوند.

از منظری دیگر، می‌توان این فرآیند را قدرت نمادین برای نظم‌بخشی به جهان نامید. حقوق صرفاً بازتاب‌دهنده واقعیت نیست، بلکه آن را از طریق مفاهیم، طبقه‌بندی‌ها و اصول خود، بازسازی و بازآفرینی می‌کند. حقوق با این کار، نه تنها جهان را قابل فهم می‌سازد، بلکه یک نظم مشخص را بر آن تحمیل می‌کند و آن را به عنوان نظامی طبیعی و منطقی جلوه می‌دهد. این قدرت برای ساختن جهان از طریق زبان و نمادها، یکی از عمیق‌ترین کارکردهای ایدئولوژیک حقوق است (Bourdieu, 1987: 837)؛ بنابراین، کارکرد شناختی ایدئولوژی دو وجه دارد: از یک سو، با ساده‌سازی

1. binary code

پیچیدگی، شرط امکان عملکرد نظام حقوقی را فراهم می‌کند و از سوی دیگر، با تحمیل یک نظم مفهومی خاص، به‌طور پنهان در حال شکل‌دهی به روابط قدرت و پنهان‌سازی جنبه‌های دیگر واقعیت است.

۲-۳. کارکرد ترجمه سیاسی: از منافع متعارض تا هنجارهای عمومی

پس‌ازآنکه جهان اجتماعی از طریق چارچوب‌های شناختی، قابل فهم و مدیریت شد، نظام حقوقی با چالش دوم خود، یعنی تعارض منافع، روبرو می‌شود. جامعه عرصه رقابت و کشمکش میان منافع متنوع، متکثر و اغلب متعارض گروه‌های اجتماعی است. بااین‌حال، این منافع خام (مانند سود بیشتر برای یک شرکت، قدرت بیشتر برای یک حزب سیاسی، یا امنیت شغلی برای یک صنف) نمی‌توانند مستقیماً و به شکل عریان وارد متن قانون شوند. قانونی که آشکارا بیانگر منفعت یک گروه خاص باشد، فاقد هرگونه مشروعیت عمومی خواهد بود. برای اینکه یک خواسته خاص به یک قاعده حقوقی عمومی و الزام‌آور تبدیل شود، باید ترجمه شود؛ یعنی باید از زبان منفعت خصوصی به زبان هنجاری و جهان‌شمول خیر عمومی برگردانده شود. این فرآیند ترجمه، جوهر کار سیاسی در قانون‌گذاری است و ایدئولوژی، ابزار ضروری برای انجام آن است. ایدئولوژی، واژگان، مفاهیم و روایت‌های لازم (مانند عدالت، امنیت، آزادی، کارایی، توسعه، برابری، مصلحت عمومی) را فراهم می‌کند تا منافع خاص در قالبی قابل‌قبول و موجه بازنمایی شوند (Santos, 2002: 436). این فرآیند را می‌توان در مراحل مختلفی مشاهده کرد:

۳-۲-۱. مرحله اول: قابل بیان شدن^۱

یک مطالبه یا تجربه اجتماعی باید به گونه‌ای صورت‌بندی شود که در گفتمان سیاسی و حقوقی غالب، قابل شنیدن و فهم باشد. تنها آن دسته از منافع که می‌توانند خود را به زبان مفاهیم کلیدی یک ایدئولوژی (مانند عدالت، امنیت یا کارایی) ترجمه کنند، شانس ورود به فرآیند قانون‌گذاری را پیدا می‌کنند (Fraser, 2003: 98).

۳-۲-۲. مرحله دوم: کدگذاری حقوقی^۲

پس از قابل بیان شدن، منافع باید در قالب مفاهیم و ساختارهای حقوقی جای گیرند. این امر مستلزم تطابق معنایی میان خواسته‌ها و دستگاه مفهومی حقوق است. زبان حقوق با مفاهیمی چون حقوق مکتسبه، نظم عمومی یا توازن منافع، ابزارهایی برای ترجمه کنترل شده و گزینشی مطالبات اجتماعی ارائه می‌دهد. این فرآیند کدگذاری، خود عمیقاً ایدئولوژیک است، زیرا زبان و ساختارهای حقوقی با موازنه قدرت موجود همسو هستند و تمایلات برآمده از گروه‌های حاشیه‌ای را به سختی می‌پذیرند (Frankenberg, 2008: 39).

۳-۲-۳. مرحله سوم: جهان‌شمول سازی^۳

در این مرحله نهایی، منافع خاصی که با موفقیت ترجمه و کدگذاری شده‌اند، به‌عنوان هنجارهایی جهان‌شمول و به نفع کل جامعه ارائه می‌شوند. اینجاست که قدرت نمادین حقوق به اوج خود می‌رسد و با پنهان کردن منشأ خاص یک قاعده، آن را به‌عنوان بیان اراده عمومی یا عقلانیت محض تثبیت می‌کند (Bourdieu, 1987: 846). برای مثال، در مناقشه بر سر قوانین کار، اتحادیه‌های کارگری مطالبات خود برای افزایش حداقل

1. Articulability

2 . Legal Coding

3. Universalization

دستمزد و امنیت شغلی را در قالب ایدئولوژیک حق حیات شایسته، عدالت اجتماعی و کاهش نابرابری ترجمه می کنند. در مقابل، کارفرمایان و لابی های تجاری، مخالفت خود را در قالب مفاهیم ایدئولوژیک دیگری چون آزادی اقتصادی، رقابت پذیری، جلوگیری از فرار سرمایه و ایجاد اشتغال از طریق انعطاف پذیری بازار کار بیان می کنند. فرآیند قانون گذاری، در عمل، صحنه نبرد میان این دو ترجمه ایدئولوژیک رقیب است و نتیجه نهایی، بازتابی از موازنه قدرت میان این دو گفتمان خواهد بود. در سطح کلان تر، این فرآیند ترجمه می تواند به شکل ترجمه هژمونیک نیز عمل کند. در این حالت، نظم جهانی مسلط (اغلب مبتنی بر منطق بازار یا مدل های خاصی از دموکراسی) خود را از طریق نهادهای بین المللی و فشارهای سیاسی - اقتصادی، در قوانین ملی و محلی بازتولید می کند و در این فرآیند، تنوع فرهنگی و الگوهای بومی عدالت را خاموش می سازد (Santos, 2009: 64).

۳-۳. کارکرد گفتمانی و مشروعیت بخش: تولید معنا و امکان پذیری نقد

یک نظام حقوقی، حتی اگر بتواند پیچیدگی را مدیریت کرده و منافع را ترجمه کند، برای پایداری خود به یک عنصر نهایی و حیاتی نیاز دارد: مشروعیت. قانون برای آنکه مورد اطاعت داوطلبانه قرار گیرد، باید برای شهروندان معنادار باشد. این معنا و مشروعیت، در خلأ به وجود نمی آید، بلکه از طریق فرآیندهای گفتمانی و با اتکا به چارچوب های ایدئولوژیک تولید می شود.

۳-۳-۱. ایدئولوژی به مثابه منبع معنا و روایت

ایدئولوژی، با پیوند زدن قواعد حقوقی به یک روایت بزرگ تر درباره هویت، تاریخ و آرمان های یک جامعه، به آن ها معنا و انسجام می بخشد. این پشتوانه معنایی است که به قانون اجازه می دهد از مرز یک ابزار صرفاً سرکوبگر فراتر رفته و به بخشی از وجدان جمعی و ساختار فرهنگی جامعه تبدیل شود (Ost, 1999: 223). این معنای مشروع، از

طریق سازوکارهایی چون آیین‌ها، تشریفات و زبان نمادین نهادهای حقوقی، به‌طور مداوم در حال بازتولید و تثبیت است (Garapon, 2001: 45). این پشتوانه روایی و معنایی، در حقیقت، همان لایه‌های زنده و پویایی است که در ورای متن مکتوب قرار دارند و ایدئولوژی در بستر آن‌ها عمل می‌کند. از همین رو، نادیده گرفتن این لایه‌ها نتایج ویرانگری به همراه دارد؛ زیرا اگر اصول و لایه‌های پنهان قانون نادیده گرفته شوند، میان واقعیت موجود در یک جامعه و کلمات متن، گسلی عمیق ایجاد خواهد شد (مرادخانی، ۱۳۹۹: ۲۳۵). در چنین حالتی، قانون به مجموعه‌ای از دستورات خشک و بی‌روح تبدیل می‌شود که فاقد قدرت اقناع، الزام‌آوری درونی و در نهایت، مشروعیت و کارآمدی است.

۳-۳-۲. ایدئولوژی به مثابه شرط امکان گفت‌وگوی دموکراتیک

در جوامع مدرن و دموکراتیک، مشروعیت قانون بیش از پیش به قابلیت توجیه‌پذیری عمومی آن وابسته است. یک هنجار تنها زمانی مشروع تلقی می‌شود که بتواند در یک فرآیند گفت‌وگوی عمومی، آزاد، برابر و عقلانی، مورد توافق یا حداقل پذیرش معقول شهروندان قرار گیرد (Habermas, 1996: 110)؛ اما چنین گفت‌وگویی نیازمند یک زبان و بستر مشترک است. این ایدئولوژی‌ها هستند که چارچوب‌های مفهومی و ارزشی لازم برای این گفت‌وگو را فراهم می‌کنند. بدون اشتراک در مفاهیمی بنیادین چون عدالت، آزادی و برابری (که خود مفاهیمی ایدئولوژیک هستند)، هرگونه بحث عقلانی ناممکن می‌شود؛ بنابراین، ایدئولوژی نه دشمن گفت‌وگوی دموکراتیک، بلکه شرط امکان آن است.

۳-۳-۳. ایدئولوژی به مثابه ابزار نقد و تحول (روی دیگر سکه)

کارکرد گفتمانی ایدئولوژی تنها به توجیه نظم موجود محدود نمی‌شود. روی دیگر و رهایی‌بخش این سکه، ظرفیت ایدئولوژی‌های انتقادی برای به چالش کشیدن همان نظم است. بسیاری از اشکال ستم و بی‌عدالتی در طول تاریخ، به این دلیل تداوم یافته‌اند که

نامی برای آن‌ها وجود نداشته و به عنوان امری طبیعی یا اجتناب‌ناپذیر پذیرفته شده بودند. این ایدئولوژی‌های انتقادی و ضد هژمونیک (مانند فمینیسم، سوسیالیسم، ضد نژادپرستی و جنبش‌های زیست‌محیطی) هستند که با ابداع مفاهیم و واژگان جدید، این رنج‌های خاموش را به بی‌عدالتی‌های قابل بیان تبدیل می‌کنند. مفاهیمی چون آزار جنسی در محیط کار، تبعیض ساختاری، استثمار طبقاتی یا عدالت زیست‌محیطی، صرفاً واژگانی توصیفی نیستند؛ آن‌ها ابزارهای تحلیلی و سیاسی قدرتمندی هستند که به گروه‌های تحت ستم اجازه می‌دهند تا تجربه زیسته خود را نام‌گذاری کنند، آن را به عنوان یک مسئله عمومی و سیاسی مطرح سازند و خواهان بازنگری در قوانین شوند (Fraser, 1995: 75). بدون ایدئولوژی فمینیستی، خشونت خانگی همچنان یک مسئله خصوصی در حریم خانواده باقی می‌ماند و هرگز به عنوان یک جرم عمومی به عرصه حقوق کیفری راه نمی‌یافت.

بنابراین، ایدئولوژی نقشی حیاتی و دوگانه در پویایی و تحول نظام حقوقی دارد. از یک سو، ایدئولوژی‌های مسلط به دنبال تثبیت و توجیه وضع موجود هستند و از سوی دیگر، ایدئولوژی‌های انتقادی با آشکار کردن نقاط کور، نقد پیش‌فرض‌ها و نام‌گذاری بی‌عدالتی‌های جدید، موتور محرکه تحول و پیشرفت در حقوق به شمار می‌روند. این تنش دائمی میان ایدئولوژی‌های رقیب، ضامن حیات و پویایی یک نظام حقوقی دموکراتیک است.

۴. آسیب‌شناسی ایدئولوژی در حقوق: از ضرورت تا خطر دگماتیسم

پس از اثبات ضرورت کارکردی ایدئولوژی در بخش‌های پیشین، اکنون باید به جنبه تاریک و آسیب‌شناختی آن پرداخت. پذیرش ضرورت ایدئولوژی نباید به معنای نادیده گرفتن خطرات آن باشد. زمانی که یک ایدئولوژی از یک چارچوب باز، انتقادی و پویا به یک نظام جزمی، بسته و نقد ناپذیر تبدیل می‌شود، کارکردهای آن نیز از حالت سازنده به مخرب تغییر می‌یابند. این بخش به تحلیل این آسیب‌شناسی‌ها می‌پردازد تا با

درک دقیق خطرات، زمینه را برای ارائه یک الگوی هنجاری مشروع در بخش بعدی فراهم کند. این آسیب‌شناسی‌ها را می‌توان در چند سازوکار درهم‌تنیده تحلیل کرد: تقدس بخشی و انسداد انتقادی، تحریف واقعیت و طرد ساختاری و استفاده ابزاری و درونی سازی ناآگاهانه.

۴-۱. قانون به مثابه آموزه مقدس: نقدناپذیری و انسداد در برابر تغییر

یکی از بزرگ‌ترین خطراتی که نظام‌های حقوقی را تهدید می‌کند، فرآیندی است که می‌توان آن را تقدس سازی قانون نامید. در این فرآیند، قانون نه به مثابه محصولی تاریخی، انسانی و قابل بحث، بلکه به عنوان یک حقیقت نهایی، عینی و فرازمانی بازنمایی می‌شود که از هرگونه نقد و تردید عمومی مصون است. این رویکرد که اغلب با تکیه بر فرمالیسم حقوقی (تمرکز و سواس گونه بر شکل و رویه به جای محتوا) تقویت می‌شود، در عمل یک گفتمان ایدئولوژیک قدرتمند را برای تثبیت وضع موجود به کار می‌گیرد (Ost, 1988: 41). زبان حقوقی در این فرآیند نقشی کلیدی ایفا می‌کند. با پنهان سازی انتخاب‌های سیاسی و ارزشی در پشت واژگان فنی، مفاهیم انتزاعی و رویه‌های پیچیده، قانون عملاً خود را از دسترس فهم و پرسشگری شهروندان عادی دور می‌کند. در این حالت، زبان به جای آنکه ابزار ارتباط باشد، به ابزار ایجاد فاصله و مرجعیت تبدیل می‌شود. این پنهان سازی، تصمیمات ایدئولوژیک را در نقابی از عقلانیت فرمال می‌پوشاند و امکان نقد اجتماعی را به شدت تضعیف می‌کند (Ost, 1999: 223). این وضعیت به پدیده‌ای منجر می‌شود که می‌توان آن را خود ایمن سازی ایدئولوژیک نامید. نظام حقوقی با تکیه بر منطق درونی و سیستماتیک خود، هرگونه تلاش برای اصلاح بنیادی را جذب، خنثی و یا به عنوان امری غیرحقوقی طرد می‌کند. این سازوکار، قانون را در برابر تغییرات اجتماعی و نیازهای نوظهور، مقاوم و ایستا می‌سازد (Möllers, 2008: 61). این ذات محافظه کار و تکراری حقوق که به طور طبیعی در هر نظام حقوقی برای حفظ ثبات وجود دارد، وقتی با یک ایدئولوژی بسته ترکیب

شود، به مانعی جدی در برابر هرگونه پویایی و انطباق تبدیل می شود (Carbonnier, 2001: 318). این فetišیسم قاعده^۱، یعنی پرستش خود قاعده فارغ از نتایج و پیامدهای آن، قانون را به قالبی خشک و بی انعطاف بدل می کند (Delmas-Marty, 2004: 58). در چنین نظامی، حق بر توجیه^۲ که بنیاد مشروعیت دموکراتیک است، از بین می رود. اگر قانون نتواند در برابر استدلال های عمومی از خود دفاع کند و دلایل قابل قبولی برای هنجارهای خود ارائه دهد، دیگر نمی تواند مدعی مشروعیت باشد. باید پذیرفت که مرجعیت قانون، حتی ذیل یک نظام ارزشی دینی، نه به خداوند بلکه به انسان ها سپرده می شود، زیرا زندگی انسانی دائماً در حال تغییر و تحول است (صالحی و میر محمدصادقی، ۱۴۰۳: ۳۴۱). در نظام هایی که قانون به مثابه حقیقتی مقدس تلقی می شود، این فضا برای توجیه عمومی و گفت و گوی انتقادی بسته می شود و قدرت نمادین قانون، هرگونه اختلاف را به سکوت وامی دارد (Forst, 2007: 115).

۴-۲. تحریف واقعیت و طرد ساختاری گروه های مغفول

هنگامی که یک ایدئولوژی بسته و دگماتیک بر نظام حقوقی مسلط می شود، به جای آنکه در خدمت فهم واقعیت باشد، به ابزاری برای تحریف واقعیت تبدیل می شود. در این حالت، ایدئولوژی ادعای در اختیار داشتن حقیقت مطلق را دارد و نظام حقوقی را به وسیله ای برای تحقق آن حقیقت آرمانی بدل می کند. این فرآیند، ناگزیر به نادیده گرفتن، انکار یا حتی سرکوب فعالانه واقعیت هایی می شود که با آن ایدئولوژی در تضاد هستند. این همان فرآیندی است که در آن، منافع خاص یک گروه حاکم به عنوان منافع عمومی جامعه جا زده می شود و ایده های آن گروه به عنوان تنها حقیقت مطلق و عقلانی معرفی می شود (Marx and Engels, 1970: 65-66). این طبیعی سازی شرایط ساختگی، اغلب از طریق نظام حقوقی صورت می گیرد. قوانینی وضع می شوند که در ظاهر

1. fetishism of the rule
2. right to justification

بی طرف و به نفع همگان هستند، اما در عمل، به حفظ ساختارهای قدرت موجود و توجیه نابرابری‌ها کمک می‌کنند. این اتحاد نامشروع واقعیت و ارزش (Adams, 1989: 137)، منجر به ایجاد نظامی حقوقی می‌شود که به جای انعکاس واقعیت‌های اجتماعی و تلاش برای حل مشکلات واقعی، در خدمت توجیه یک وضعیت مطلوب ایدئولوژیک قرار می‌گیرد. در چنین نظامی، عدالت نه بر اساس نیازهای واقعی و ملموس انسان‌ها، بلکه بر اساس میزان تطابق با اصول انتزاعی ایدئولوژیک تعریف می‌شود. پیامد مستقیم این تحریف واقعیت، طرد ساختاری گروه‌هایی است که در چارچوب آن ایدئولوژی تعریف نشده‌اند یا به عنوان مخالف آن تلقی می‌شوند. زمانی که ایده‌های طبقه حاکم، ایده‌های حاکم آن دوره هستند (Marx & Engels, 1970: 64)، قوانینی که بر اساس این ایده‌ها شکل می‌گیرند، به طور سیستماتیک حقوق اقلیت‌های دینی، قومی، جنسیتی، یا گروه‌های به حاشیه رانده شده اقتصادی و سیاسی را نقض می‌کنند. این امر به ویژه زمانی خطرناک است که ایدئولوژی حاکم، ادعای یقین اخلاقی^۱ داشته باشد و هرگونه مخالفت با خود را نه به عنوان یک دیدگاه متفاوت، بلکه به عنوان امری غیراخلاقی، فاسد یا ضد ارزش‌های بنیادین جامعه تلقی کند. در چنین شرایطی، نظام حقوقی به ابزاری برای سرکوب این دیگری غیراخلاقی تبدیل شده و مفهوم عدالت به طور کامل از محتوای خود تهی می‌شود (Naess, 1956: 166). این طرد ساختاری، از طریق سازوکارهای به ظاهر فنی حقوق نیز عمل می‌کند. ساده‌سازی جهان اجتماعی از طریق دسته‌بندی‌های دوتایی و انتزاعی، خود یک عمل ایدئولوژیک قدرتمند است. قانون با تقسیم‌بندی انسان‌ها به دسته‌هایی چون شهروند/ بیگانه یا قانونی/ غیرقانونی، واقعیت‌های پیچیده انسانی، اقتصادی و تاریخی را نادیده می‌گیرد و ساختاری برای حذف و انسانیت زدایی فراهم می‌کند (Lochak, 2006: 69). این حق‌گرایی تک فرهنگی^۲ که تنها شکل رسمی حقوق را مشروع می‌داند، سایر اشکال هنجار سازی

1. moral certainty

2. monocultural juridism

(مانند عرف، اخلاق یا نظام های حقوقی بومی) را طرد کرده و تنوع اجتماعی را به مثابه بی نظمی و تهدید سرکوب می کند (Ost & van de Kerchove, 2002: 144).

۴-۳. استفاده ابزاری از قانون و درونی سازی ناآگاهانه سلطه

در شدیدترین حالت آسیب شناسی، ایدئولوژی می تواند نظام حقوقی را به ابزاری صرفاً ابزاری، یعنی بلاغت سیاسی یا وسیله ای برای فریب، تقلیل دهد. در این وضعیت، دیگر حتی اعتقاد واقعی به اصول ایدئولوژیک نیز وجود ندارد، بلکه از زبان و ظواهر قانون صرفاً برای جلب حمایت دیگران، کسب قدرت و توجیه اعمال خودسرانه استفاده می شود. قوانین و نهادهای حقوقی ممکن است ظاهری دموکراتیک و عادلانه داشته باشند (مانند وجود پارلمان، دادگاه ها و قوانین اساسی)، اما در عمل، تنها برای سرپوش گذاشتن بر بی عدالتی ها و مشروعیت بخشی صوری به قدرت به کار روند. این استفاده ابزاری از ادعاهای حقیقی که قابل تأیید نیستند، اعتماد عمومی به نظام حقوقی و خود مفهوم عدالت را به طور کامل فرسایش می دهد (Sartori, 1969: 403). در کنار این استفاده آگاهانه و ابزاری، سازوکار دیگری نیز وجود دارد که شاید خطرناک تر و پایدارتر باشد: درونی سازی ناآگاهانه سلطه. بسیاری از پژوهشگران بر نقش ناآگاهی در شکل گیری و تداوم ایدئولوژی ها تأکید کرده اند. این بدان معناست که افراد ممکن است تحت تأثیر یک نظام حقوقی خاص قرار گیرند و از آن تبعیت کنند، بدون آنکه به طور کامل از مبانی ایدئولوژیک آن نظام یا پیامدهای واقعی آن برای خود و جامعه آگاه باشند. نیروی واقعی که ایدئولوژی را به حرکت درمی آورد، ناآگاه باقی می ماند، در غیر این صورت دیگر یک فرآیند ایدئولوژیک نخواهد بود (Roucek, 1944:482). این ناآگاهی می تواند ریشه های روانی عمیقی داشته باشد. پذیرش یک نظام حقوقی خاص، حتی اگر ناعادلانه باشد، می تواند نیازهای روانی مهمی مانند نیاز به امنیت، قطعیت، نظم و تعلق را برآورده سازد. مواجهه آگاهانه با این واقعیت که فرد از نظمی تبعیت می کند که به زیان اوست، می تواند اضطراب آور باشد؛ بنابراین، سرکوب آگاهی از این باورها و

پذیرش منفعلانه نظم موجود، به یک مکانیسم دفاعی روانی تبدیل می‌شود (Nelson, 1977:580; Feuer, 1975). این ناآگاهی، پذیرش منفعلانه قوانین و سیاست‌هایی را که حتی ممکن است با منافع بلندمدت شهروندان در تضاد باشند، تسهیل می‌کند. در چنین شرایطی، تلقی شهروندان از قانون و عدالت نه بر اساس ارزیابی انتقادی و آگاهانه، بلکه بر اساس عادت، تلقین، یا فشارهای اجتماعی شکل می‌گیرد. این امر، راه را برای سوءاستفاده از نظام حقوقی در جهت اهداف ایدئولوژیک خاص هموارتر می‌کند، زیرا شهروندان فاقد ابزارهای مفهومی و روانی لازم برای تشخیص و مقاومت در برابر این سوءاستفاده‌ها هستند. می‌توان گفت که ایدئولوژی‌های بسته و دگماتیک، با مقدس سازی قانون، تحریف واقعیت و استفاده ابزاری از آن، نظام حقوقی را از کارکردهای اصلی خود یعنی تحقق عدالت و ایجاد نظم مشروع، دور می‌کنند. این آسیب‌شناسی‌ها نشان می‌دهد که صرف حضور ایدئولوژی کافی نیست و باید به دنبال معیارهایی برای تمایز میان کاربست‌های مشروع و نامشروع آن بود؛ موضوعی که در بخش‌هایی مقاله به آن پرداخته خواهد شد.

۵. از ضرورت تا مشروعیت: به‌سوی الگوی قانون‌گذاری ایدئولوژیک - انتقادی

تا اینجا استدلال شد که ایدئولوژی عنصری ساختاری و اجتناب‌ناپذیر در فرآیند قانون‌گذاری است و در عین حال، کاربست‌های جزمی و بسته آن می‌تواند به آسیب‌های جدی منجر شود. در اینجا به ارائه یک چارچوب هنجاری برای تمایز میان کاربست‌های مشروع و نامشروع ایدئولوژی می‌پردازیم. اگر نمی‌توان و نباید ایدئولوژی را از ساحت حقوق حذف کرد، پس چگونه می‌توان حضور آن را به‌گونه‌ای سامان داد که به تقویت دموکراسی، عدالت و پویایی نظام حقوقی بینجامد؟ پاسخ به این پرسش درگرو گذار از یک تحلیل توصیفی به یک الگوی هنجاری است؛ الگویی که ما آن را قانون‌گذاری ایدئولوژیک - انتقادی می‌نامیم. این الگو بر سه اصل بنیادین استوار است

که مستقیماً از تحلیل های ارائه شده در بخش های پیشین مقاله استنتاج می شوند: شفافیت ارزشی، شمول گفتمانی و بازانديشي هنجاری.

۵-۱. اصل اول: شفافیت ارزشی^۱

نخستین و مهم ترین معیار برای ارزیابی نقش دموکراتیک یک ایدئولوژی در قانون، شفافیت است. این اصل به طور مستقیم از نقد افسانه بی طرفی (بخش ۱) و آسیب شناسی قانون به مثابه آموزه مقدس (بخش ۳) استنتاج می شود. یک نظام حقوقی مشروع، نظامی نیست که با ادعای بی طرفی، پیش فرض های ارزشی خود را پنهان کند، بلکه نظامی است که این پیش فرض ها را به صراحت آشکار ساخته و آن ها را در معرض نقد و گفت و گوی عمومی قرار می دهد. به جای پناه بردن به زبان فنی و فرمالیسم حقوقی، قانون گذاران، قضات و نهادهای حقوقی باید بتوانند و ملزم باشند که تصمیمات خود را نه فقط از منظر کارکردی و رویه ای، بلکه از منظر هنجاری و ارزشی نیز توجیه کنند. آن ها باید به این پرسش پاسخ دهند که قاعده مورد نظر، در خدمت کدام برداشت از عدالت، آزادی یا خیر عمومی است و کدام ارزش ها را بر ارزش های دیگر ترجیح می دهد. این شفافیت، پادزهر قدرتمند خشونت نمادین و تقدس سازی قانون است. قانونی که مبانی ارزشی خود را پنهان می کند، خود را به عنوان یک حقیقت مطلق، طبیعی و نهایی معرفی می کند و هرگونه مخالفت را به عنوان امری غیرعقلانی یا غیرحقوقی طرد می کند؛ اما قانونی که مبانی ایدئولوژیک خود را آشکار می سازد، به سرشت انتخابی و تاریخی خود اذعان می کند. چنین قانونی می پذیرد که محصول یک انتخاب خاص در میان انتخاب های ممکن دیگر بوده و بنابراین، همواره قابل بازنگری، مناقشه و اصلاح است. شفافیت ارزشی دو مزیت عمده دارد:

- امکان‌پذیری گفت‌وگوی صادقانه: تنها زمانی می‌توان درباره عدالت یک قانون به‌طور معنادار بحث کرد که بدانیم آن قانون بر چه مبنای ارزشی استوار است. شفافیت، زمینه را برای یک گفت‌وگوی عمومی صادقانه و عمیق فراهم می‌کند که در آن، شهروندان و گروه‌های مختلف می‌توانند به نقد و بررسی بنیادهای قانون بپردازند و آلترناتیوهای خود را ارائه دهند.
- تقویت پاسخگویی دموکراتیک: وقتی پیش‌فرض‌ها آشکار باشند، نهادهای قانون‌گذار و قضایی دیگر نمی‌توانند در پشت نقاب بی‌طرفی فنی پنهان شوند. آن‌ها باید در برابر افکار عمومی، مسئولیت انتخاب‌های ارزشی خود را بپذیرند و از آن‌ها دفاع کنند. این امر، پاسخگویی دموکراتیک را به‌شدت تقویت می‌کند (Möllers, 2008: 63).

۵-۲. اصل دوم: شمول گفتمانی و کثرت‌گرایی^۱

این اصل، پاسخی مستقیم به تحلیل کارکرد گفتمانی ایدئولوژی (بخش ۲-۳) و آسیب‌شناسی طرد ساختاری گروه‌های مغفول (بخش ۳-۲) است. یک نظام حقوقی دموکراتیک نمی‌تواند بر تک‌صدایی یک ایدئولوژی مسلط بنا شود. مشروعیت در جوامع متکثر امروزی، درگرو گشودگی فرآیند قانون‌گذاری به روی تنوعی از دیدگاه‌ها، روایت‌ها و چارچوب‌های ایدئولوژیک است. این اصل ایجاب می‌کند که نهادهای حقوقی و سیاسی، فضاهایی را برای مشارکت مؤثر همه گروه‌های اجتماعی، به‌ویژه گروه‌هایی که به‌طور تاریخی به حاشیه رانده شده‌اند، ایجاد کنند. این شمول، صرفاً به معنای حق رأی یا حضور صوری نمایندگان در نهادهای رسمی نیست، بلکه به معنای به رسمیت شناختن زبان‌ها و روایت‌های متفاوت از عدالت است. این امر مستلزم آن است که نظام حقوقی از حق‌گرایی تک فرهنگی خود فراتر رود و سایر اشکال

هنجار سازی (مانند عرف، اخلاق یا نظام های حقوقی بومی) را به رسمیت بشناسد. همچنین، این اصل نیازمند تقویت حوزه های عمومی بدیل^۱ است؛ فضاهایی که در آن ها، آن ها، گروه های فرودست بتوانند نیازها و خواسته های خود را با واژگان خودشان مفصل بندی کرده، هویت جمعی خود را شکل دهند و برای ورود به گفتمان عمومی غالب، قدرت چانه زنی کسب کنند (Fraser, 1995: 76).

کثرت گرایی ایدئولوژیک، نه تنها تهدیدی برای انسجام نظام حقوقی نیست، بلکه منبع غنای آن و شرط بقای دموکراسی است. رقابت و گفت و گوی میان ایدئولوژی های مختلف، با به چالش کشیدن پیش فرض های تثبیت شده و آشکار کردن نقاط کور دیدگاه مسلط، به تولید قوانینی عادلانه تر، جامع تر و در نتیجه مشروع تر کمک می کند. مشروعیت یک هنجار، نه از انطباق آن با یک حقیقت از پیش تعیین شده، بلکه از توانایی آن برای دفاع از خود در برابر توجیهات متکثر و متنوع ناشی می شود. این همان چیزی است که می توان آن را آزمون توجیه پذیری عمومی در شرایط کثرت گرایی نامید (Forst, 2007: 115).

۵-۳. اصل سوم: بازاندیشی هنجاری^۲

این اصل نهایی، از کل بحث در مورد پویایی قانون و خطر سکون ناشی از دگماتیسم (به ویژه بخش ۳-۱) استنتاج می شود. هیچ قانون و هیچ اصلی نباید برای همیشه از نقد و بازنگری مصون بماند. یک نظام حقوقی زنده، نظامی است که قابلیت خود-اصلاحی^۳ و یادگیری^۴ را در خود نهادینه کرده باشد. اصل بازاندیشی^۵ به این معناست که نظام حقوقی باید سازوکارهای درونی برای بازنگری دوره ای در بنیادهای مفهومی و

1. alternative public spheres

2. Normative Reflexivity

3. self-correction

4. learning

5. reflexivity

هنجاری خود داشته باشد. حقوق باید بتواند به‌طور مداوم از خود بپرسد: آیا مفاهیمی که ما از خانواده، مالکیت، شهروندی یا مسئولیت به کار می‌بریم، هنوز با واقعیت‌های متغیر اجتماعی و درک تکامل‌یافته ما از عدالت سازگار هستند؟

این بازاندیشی، حقوق را از یک ساختار ایستا به یک فرآیند پویا تبدیل می‌کند. این اصل ایجاب می‌کند که نهادهایی مانند دادگاه‌های قانون اساسی، کمیسیون‌های اصلاح قوانین، نهادهای جامعه مدنی و دانشگاه‌ها، نقشی فعال در به چالش کشیدن اصول جاافتاده و پیشنهاد تفاسیر جدید داشته باشند. این بازاندیشی دائمی تضمین می‌کند که قانون به ابزاری برای اصلاح مستمر نظم اجتماعی تبدیل شود، نه عاملی برای تثبیت و تکرار آن. قانونی که بازاندیشی را در خود نهادینه می‌کند، قانونی است که به‌جای مقاومت در برابر تغییر، از آن استقبال می‌کند و خود را به‌مثابه یک پروژه ناتمام دموکراتیک می‌فهمد؛ پروژه‌ای که همواره در حال شدن است و هرگز به پایان نمی‌رسد (Delmas-Marty, 2006: 49). می‌توان گفت که این سه اصل (شفافیت ارزشی، شمول‌گفتمانی و بازاندیشی هنجاری) چارچوبی منسجم برای تمایز میان کاربست مشروع و نامشروع ایدئولوژی در قانون‌گذاری فراهم می‌کنند. ایدئولوژی‌ای که شفاف، شمول‌گرا و باز اندیش باشد، نه تنها تهدیدی برای دموکراسی نیست، بلکه سوخت لازم برای به حرکت درآوردن موتور آن و حرکت به‌سوی نظم‌ی عادلانه‌تر است.

فرجام سخن

در جهانی که تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی با شتابی فزاینده در حال وقوع‌اند، بازنگری در مفاهیم بنیادینی چون قانون، مشروعیت و ایدئولوژی ضرورتی انکارناپذیر است. مقاله حاضر با رویکردی انتقادی و تحلیلی، درصدد پاسخ به این پرسش بنیادین بود که نسبت ایدئولوژی و قانون‌گذاری چیست و چگونه می‌توان این نسبت را در جهت تقویت مشروعیت دموکراتیک بازتعریف کرد. در نخستین گام، با تبارشناسی مفهوم ایدئولوژی، روشن شد که این واژه از آغاز پیدایش خود حامل بار فلسفی،

معرفتی و اصلاح گرایانه ای بوده است. برخلاف تصور رایج، ایدئولوژی نه همواره ابزاری برای تحمیل، بلکه در منشأ خود تلاشی برای تحلیل و بازسازی عقلانی جامعه بوده است. با عبور از تحولات تاریخی و ورود به ساحت منازعات سیاسی و نظری، ایدئولوژی به تدریج معنایی منفی، تحریف گر و انحصار طلب یافت. این تقلیل گرایی، سبب شد که بسیاری از نظریه های حقوقی، به ویژه در سنت پوزیتیویستی، ایدئولوژی را عنصری مزاحم، بی ربط یا حتی خطرناک در فرآیند قانون گذاری تلقی کنند؛ اما تحلیل انتقادی مقاله نشان داد که این تصور از «حقوق عاری از ایدئولوژی»، خود یک افسانه مدرن است. نه تنها هیچ نظم حقوقی ای از ارزش ها، مفروضات و منافع خالی نیست، بلکه هر قاعده حقوقی اگر در لباس خنثی و صوری ظاهر شود برآمده از ترجیح یک دستگاه فکری، ارزشی و نهایتاً ایدئولوژیک است. پوزیتیویسم حقوقی، با تمام ادعای بی طرفی، در عمل نوعی عقلانیت فرمالیستی خاص را بر دیگر عقلانیت ها مسلط می سازد. از این منظر، حذف ظاهری ایدئولوژی، در عمل به حاکمیت بی چالش ایدئولوژی های پنهان منجر می شود؛ ایدئولوژی هایی که در پوشش علم، تکنیک یا ضرورت، از نقد و پاسخ گویی فرار می کنند.

در برابر این وضعیت، مقاله با اتکا به سنت های نظریه انتقادی، نشان داد که ایدئولوژی را نه باید انکار کرد و نه یکسره پذیرفت، بلکه باید آن را شناسایی، تحلیل و هدایت کرد. ایدئولوژی، در تعریف پیشنهادی این پژوهش، چارچوبی مفهومی و هنجاری است که از طریق ساده سازی واقعیت اجتماعی، بازنمایی منافع و تولید معنا، امکان قانون گذاری را فراهم می آورد. این چارچوب، هم ظرف گفت و گو است، هم سوژه نقد؛ بنابراین، ایدئولوژی به خودی خود نه مثبت است نه منفی؛ نقش آن در نسبت با شفافیت، مشارکت پذیری و نقدپذیری اش سنجیده می شود. در همین راستا، یکی از یافته های مهم این مقاله، نقد این تصور رایج است که مشروعیت حقوقی صرفاً از قواعد صوری یا نهادهای رسمی ناشی می شود. در عوض، مقاله تأکید دارد که مشروعیت پایدار زمانی حاصل می شود که قانون در دل یک گفت و گوی عقلانی، ارزشی و

اجتماعی پدید آید؛ گفت‌وگویی که خود نیازمند چارچوب‌های معنایی و مفهومی مشترک است - یعنی همان چیزی که ایدئولوژی فراهم می‌آورد. بر اساس این مبنا، مقاله الگویی جایگزین برای فرآیند قانون‌گذاری تحت عنوان «قانون‌گذاری ایدئولوژیک - انتقادی» ارائه داد. این الگو سه اصل بنیادین را در کانون خود دارد:

شفافیت ارزشی: هر نظام حقوقی باید پیش‌فرض‌های ایدئولوژیک و ارزش‌مدار خود را آشکار سازد. این شفافیت، امکان گفت‌وگوی عمومی، مشارکت دموکراتیک و پاسخ‌گویی نهادی را افزایش می‌دهد و مانع از تحمیل ایدئولوژی‌های پنهان و اقتدارگرایانه می‌شود.

شمول گفتمانی: فرآیند قانون‌گذاری باید ظرفیت شنیدن صداهای متکثر و روایت‌های رقیب را داشته باشد. مشارکت گروه‌های مختلف اجتماعی با پیش‌زمینه‌های ایدئولوژیک گوناگون، نه تنها به مشروعیت دموکراتیک کمک می‌کند، بلکه امکان تدوین قواعدی منسجم‌تر، واقع‌گراتر و پایدارتر را فراهم می‌سازد.

بازاندیشی هنجاری: قانون نباید به قالب‌های صلب و تثبیت‌شده تقلیل یابد. بلکه باید همواره در معرض نقد عقلانی، تجربی و اخلاقی قرار گیرد. بازاندیشی هنجاری به معنای توانایی یادگیری حقوق از تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است؛ توانایی‌ای که بدون حضور یک ایدئولوژی انتقادی و خودآگاه ممکن نخواهد بود.

اجرای این الگو، البته صرفاً مستلزم بازنگری نظری نیست، بلکه نیازمند اصلاحات نهادی و فرهنگی گسترده‌ای است. در سطح آموزش حقوق، باید فضای نقد و تفکر مستقل جایگزین آموزش مبتنی بر حفظ و اطاعت شود. در سطح نهادهای تقنینی، باید مکانیسم‌هایی برای مشارکت واقعی ذی‌نفعان و شفاف‌سازی فرآیند تدوین قوانین طراحی شود؛ و در سطح عمومی، باید آگاهی نسبت به ماهیت ارزش‌مدار و تفسیر بردار قانون افزایش یابد؛ آگاهی‌ای که از دل تجربه مدنی، رسانه مستقل و آموزش عمومی برمی‌خیزد.

این مقاله همچنین هشدار می‌دهد که در شرایط معاصر با بحران‌های گسترده‌ای چون بی‌اعتمادی عمومی، بی‌ثباتی هنجاری، شکاف‌های طبقاتی و بحران‌های جهانی زیست‌محیطی - قانون‌گذاری نمی‌تواند صرفاً به عقلانیت ابزارگرایانه یا رضایت‌سازی سطحی متکی باشد. ایدئولوژی، در معنای انتقادی و بازاندیشانه آن، می‌تواند حلقه واسط میان واقعیت‌های پیچیده و آرمان‌های دموکراتیک باشد. بدون آن، قانون به ساختاری صوری، منفعل و بی‌ارتباط با زندگی واقعی مردم بدل خواهد شد. در همین زمینه، مقاله تأکید می‌کند که تمایز نظم‌های سیاسی دموکراتیک از غیر دموکراتیک، در نحوه مواجهه با ایدئولوژی نهفته است. در نظم‌های بسته، ایدئولوژی به مثابه حقیقتی یگانه، غیرقابل نقد و مسلط عمل می‌کند؛ اما در نظم‌های باز و دموکراتیک، ایدئولوژی‌ها در عرصه عمومی به رقابت، تبادل و اصلاح می‌پردازند. این رقابت نه تهدیدی برای انسجام حقوقی، بلکه شرط تحقق آن است؛ چراکه در غیاب آن، قانون نه مشروعیت دارد و نه کارآمدی پایدار.

در پایان باید تأکید کرد که دفاع از ایدئولوژی به معنای جانب‌داری از هیچ ایدئولوژی خاصی نیست، بلکه دفاع از ضرورت وجود چارچوب‌های معنایی، قابل مناقشه و مشارکتی در فرآیند قانون‌گذاری است. چارچوب‌هایی که بتوانند نیازهای واقعی، ارزش‌های مشترک و منافع متکثر جامعه را در قالب قواعد حقوقی بازنمایی کنند. به‌طور خلاصه، قانون‌گذاری ایدئولوژیک - انتقادی، نه صرفاً گزینه‌ای نظری برای حقوقدانان دانشگاهی، بلکه ضرورتی عملی برای مواجهه با چالش‌های حقوقی در دنیای معاصر است. ضرورتی که ما را به تأمل در مفروضات، گفت‌وگوی میان منافع و شهامت پذیرش تغییر فرامی‌خواند.

منابع

دبیر نیا، ع.، شجاعی، ع. و مؤمن، م. (۱۴۰۴). آونگ اساسی‌گرایی در تعامل میان قدرت مؤسس و حقوق اساسی (با نگاهی به نظام حقوقی ایالات متحده)، *مجله مطالعات حقوقی*، ۱۷(۱)، ۲۳۲-۲۰۱.

صالحی، ه؛ و میر محمدصادقی، م. (۱۴۰۳). قانون‌گذاری در جمهوری دینی، مجله مطالعات

حقوقی، ۱۶(۴)، ۳۴۶-۳۱۵. DoI: 10.22099/JLS.2024.49195.5083

مرادخانی، ف. (۱۳۹۹). لایه‌های پنهان قانون اساسی، مجله مطالعات حقوقی، ۱۲(۴). ۲۳۵-۲۶۲.

DoI: 10.22099/jls.2020.36648.3750

References

- Adams, I. (1989). *Political ideology today*. Manchester University Press.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. Harper & Brothers.
- Althusser, L. (1971). *Lenin and philosophy and other essays* (B. Brewster, Trans.). New Left Books.
- Bennett, W. L. (1977). The growth of knowledge in mass belief studies: An epistemological critique. *American Journal of Political Science*, 21(3), 465-500. DoI: 10.2307/2110757
- Bourdieu, P. (1987). The force of law: Toward a sociology of the juridical field. *Hastings Law Journal*, 38(5), 805-853.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. MIT Press.
- Cabanis, P.-J.-G. (1798). *Rapports du physique et du moral de l'homme*. Crapelet.
- Carbonnier, J. (2001). *Flexible droit*. LGDJ.
- Delmas-Marty, M. (2004). *Trois défis pour un droit mondial*. Seuil.
- Dabirnia, A., Shojaei, A., & Momen, M. (2025). The pendulum of constitutionalism in the interaction between constituent power and constitutional law (With a view to the U.S. legal system). *Journal of Legal Studies*, 17(1), 201-232. <https://doi.org/10.22099/jls.2024.49074.5061> [In Persian].
- Delmas-Marty, M. (2006). *Ordering pluralism: A conceptual framework for understanding the transnational legal world*. Hart Publishing.
- Destutt de Tracy, A.-L.-C. (1801). *Projets d'éléments d'idéologie à l'usage des écoles centrales de la République française*. Didot.
- Destutt de Tracy, A.-L.-C. (1804). *Éléments d'idéologie: Troisième partie, Logique*. Courcier.
- Destutt de Tracy, A.-L.-C. (1815). *Éléments d'idéologie: IVe et Ve parties, Traité de la volonté et de ses effets*. Courcier.
- Destutt de Tracy, A.-L.-C. (1992). *Éléments d'idéologie*. Fayard.
- Eagleton, T. (1991). *Ideology: An introduction*. Verso.
- Feuer, L. S. (1975). Ideology and the ideological struggle: Science and society. *Science & Society*, 39(3), 253-256.

- Forst, R. (2007). *Das Recht auf Rechtfertigung: Elemente einer konstruktivistischen Theorie der Gerechtigkeit*. Suhrkamp.
- Foucault, M. (1975). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage Books.
- Frankenberg, G. (2008). Critical comparisons: Re-thinking comparative law. *Harvard International Law Journal*, 50(1), 1–50.
- Fraser, N. (1995). From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a "post-socialist" age. *New Left Review*, (212), 68–93.
- Fraser, N. (2003). *Justice interruptus: Critical reflections on the "postsocialist" condition*. Routledge.
- Garapon, A. (2001). *Bien juger: Essai sur le rituel judiciaire*. Odile Jacob.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays*. Basic Books.
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. MIT Press.
- Hart, H. L. A. (1961). *The concept of law*. Oxford University Press.
- Kennedy, D. (1976). Form and substance in private law adjudication. *Harvard Law Review*, 89(8), 1685–1778.
- Kennedy, E. (1978). *A philosophical history of ideology: From Destutt de Tracy to Marx*. Martinus Nijhoff.
- Kennedy, E. (1979). Ideology in the "Dictionnaire de l'Académie Française". *Journal of the History of Ideas*, 40(2), 353–358. DoI: 10.2307/2709117
- Leterrier, S.-A. (1995). *L'institution des sciences morales (1795-1850)*. L'Harmattan.
- Lochak, D. (2006). *Le droit et la règle: Sociologie juridique et analyse critique*. La Découverte.
- Loewenstein, K. (1953). *Political power and the governmental process*. University of Chicago Press.
- Luhmann, N. (1993). *Das Recht der Gesellschaft*. Suhrkamp.
- Marx, K. (1976). *Capital: A critique of political economy, Vol. 1* (B. Fowkes, Trans.). Penguin Books. (Original work published 1867).
- Marx, K. (2008). *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte*. Wildside Press. (Original work published 1852).
- Marx, K., & Engels, F. (1970). *The German ideology*. International Publishers.
- McClosky, H. (1964). Consensus and ideology in American politics. *American Political Science Review*, 58(2), 361–382. DoI: 10.2307/1952828
- Möllers, C. (2008). The possibility of normative legal theory. *Ratio Juris*, 21(1), 1–22.

- Moradkhani, F. (2020). The hidden layers of the constitution. *Journal of Legal Studies*, 12(4), 235–262. <https://doi.org/10.22099/jls.2020.36648.3750> (In Persian).
- Naess, A. (1956). *Truth as conceived by those who are not professional philosophers*. Scandinavian University Books.
- Nelson, L. (1977). Beliefs, behavior, and unconscious processes. *Journal of the Theory of Social Behavior*, 7(3), 571–583.
- Ost, F. (1988). *Le temps du droit*. LGDJ.
- Ost, F. (1999). *Le droit comme un système*. Presses Universitaires de France.
- Ost, F., & van de Kerchove, M. (2002). *De la pyramide au réseau: Pour une théorie dialectique du droit*. Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis.
- Salehi, H., & MirMohammadSadeghi, M. (2024). Legislation in a religious republic. *Journal of Legal Studies*, 16(4), 315–346. <https://doi.org/10.22099/jls.2024.49195.5083> [In Persian].
- Roucek, J. S. (1944). Sociology and the problem of ideology. *American Journal of Sociology*, 49(6), 480–486.
- Santos, B. de Sousa. (2002). *Toward a new legal common sense: Law, globalization, and emancipation*. Butterworths LexisNexis.
- Santos, B. de Sousa. (2009). *Another knowledge is possible: Beyond northern epistemologies*. Verso.
- Sartori, G. (1969). Politics, ideology, and belief systems. *American Political Science Review*, 63(2), 398–411.

